

Т.Л.ВІЛКУЛ *

ЦИТАТИ З ВОСЬМИКНИЖЖЯ В РАННІХ ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСАХ, АБО ЯК ЗМІНЮЄТЬСЯ СМИСЛ ІСТОРИЧНИХ ПОВІДОМЛЕНЬ

Розглядаються приклади цитування біблійних книг Восьмикнижжя в давньоруських літописах – такі вирази, як «мужі мудрі та смислені», «Руси есть веселие пити» та ін. Дослідники давньоруської доби при вивченні біблійного впливу на середньовічне історієписання часто покладаються на пізні версії давньослов'янської Біблії, що призводить до не цілком коректних висновків. Тим часом точна текстуальна форма біблійних цитат важлива для розуміння імплікацій хроністів та самого смислу історичних повідомлень. Відповідно, пропонується залучати ранні біблійні тексти – більш-менш подібні тим, що були доступними в XI–XIII ст. Під цим кутом зору порівнюються та аналізуються фрагменти ранніх літописів і слов'янського Восьмикнижжя.

Ключові слова: Давня Русь, середньовічні літописи, давньослов'янська Біблія, XI–XIII ст.

Починаючи таку складну тему, слід насамперед зазначити, що ідея біблійного впливу на ранне давньоруське літописання усталена й загалом добре прийнята в науковій спільноті. Визнано, що прямі цитати з Біблії та алюзії дають розуміння задуму і смислу літописного повідомлення чи його окремих деталей. Відповідно, представлена читачеві стаття не претендує на відкриття нового поля у сфері наукових ідей, ідеться радше про точніше окреслення окремих параметрів дослідження. Рамки журнального формату обумовлюють і обсяг та характер матеріалу – усебічний аналіз джерел, на жаль, неможливий, відтак пропонується ланцюжок ехемпля, які ілюструють твердження та припущення автора.

Потрібно уточнити термін «ранні літописи», оскільки він уживається у двох значеннях. Коли дослідник бере до уваги гіпотетичні, тобто реконструйовані вченими літописні зводи, тоді межею визначення «ранні» може виступати рубіж XI–XII ст., і починатиметься цей ряд із «давніх» та «найдавніших» київських або новгородських зводів, а закінчуватиметься «Повістю временних літ» («ПВЛ») та початковою частиною Новгородського першого літопису. Деяко ближчим до реалій є інше визначення раннього літописання – коли за межу беруть кінець XIII ст., охоплюючи домонгольські твори та частину написаного після монгольської навали, включно з Галицько-Волинським літописом (ГВЛ). Як видається, такий підхід є більш виправданим, адже раніші за «ПВЛ» літописи є суто гіпотетичними конструкціями й навіть сама «Повість» дійшла до нас у складі збірників XIV–XVI ст.¹ При тому традиції історієписання не

* Вілкул Тетяна Леонідівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі
E-mail: t-vilkul-1@yandex.ru

¹ Такі збірники складаються з кількох частин. Скажімо, Іпатіївський літопис включає три компонента: «ПВЛ», Київський літописний звід XII ст. та ГВЛ. Іноді нагадати такі прості,

змінилися одразу та кардинально з навалою, хоча це й був у певному сенсі пункт відліку вже іншої історії. Тут приймається саме це друге визначення, а відповідно, мій ланцюжок ехемпра включає цитати з «ПВЛ», київського літописання XII ст. та галицького і волинського XIII ст.

Певним поштовхом до написання цієї статті послугувало запитання дослідника, котрий займається пізнішими за давньоруський періодами: чи не можна ранні літописи «очистити» від біблійних цитат? Судячи з усього, це неможливо, і річ тут не у «в'язем» ускладненні життя студіюючих історію Давньої Русі – справа у кардинальній зміні давніх та сучасних настановлень. Сучасні люди, у тому числі науковці, налаштовані на світське сприйняття, а також на виділення як особливо значущої – історії вітчизняної. В історієписанні давньої доби спостерігається протилежне явище: біблійні сюжети виступають загальною формою, в яку книжники, так би мовити, вливають приклади «вітчизняні». На жаль, як уже неодноразово відзначалося, ми найчастіше пропускаємо численні біблійні цитати та парафрази повз вуха чи сепаруємо книжну й світську літературу, підпорядковуючи при цьому біблійну історію світській². Тим часом, слідування давньоруських літописців книжним і, зокрема, біблійним взірцям було загальноновизнаним у дореволюційній літературі й подеколи не заперечувалося ще в перше десятиліття існування радянських АН³. Що відбулося і на практиці видання літописів – слід поглянути на видання-реконструкцію «ПВЛ» О.О.Шахматова з масою визначених біблійних цитат (дослідники досі користуються цією публікацією)⁴. Однак потім унаслідок специфічної світоглядної перебудови підвалин гуманітарних наук це визнання само собою цілком забулося. Відроджувати

здавалося б, речі буває необхідно, оскільки звиклі до гіпотез учені починають приймати реконструйовану картину за «природний стан речей».

² Данилевский И.Н. Эсхатологические мотивы в Повести временных лет // У источника: Сб. статей в честь члена-корреспондента РАН Сергея Михайловича Каштанова: В 2 ч. – Вып.1. – Москва, 1997. – С.172–220; *Его же*. Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов. – Москва, 2004 (зокрема, вступ та перша глава). Це добре показав, напр., О.П.Толочко на прикладі аналізу недатованої частини «ПВЛ», де йдеться про розселення слов'янських племен. Історія Ноя та його синів, з одного боку, і «полян, древлян, сіверян» – з іншого, найчастіше сприймається як дві окремі розповіді, але ж писала ці фрагменти одна й та сама людина, що застосувала в описі слов'янського розселення два біблійні взірці – розповідь про розселення нащадків Ноя та дванадцяти колін Ізраїлевих (див.: Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1998. – С.17–19, 31–35; *Tolochko O.P.* The Primary Chronicle's 'Ethnography' revisited: Slavs and Varangians in the Middle Dnieper Region and the Origin of the Rus' State // *Franks, Northernmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe.* – 2007. – P.169–188.

³ Див., напр., одну з цікавих статей подібної тематики: *Перетц В.* До питання про літературні джерела давнього українського літопису // Збірник Історично-філологічного відділу УАН: Ювілейний збірник на пошану акад. М.С.Грушевського. – К., 1928. – №76. – Ч.II. – С.213–219.

⁴ Шахматов А.А. Повесть временных лет. – Т.1: Вводная часть: Текст: Примечания. – Петроград, 1916 (перевид.: Шахматов А.А. История русского летописания. – Т.1. – Кн.2. – Санкт-Петербург, 2003. – С.527–977). Див. ще видання «ПВЛ», що з'явилося недавно завдяки зусиллям Ю.А.Артамонова, однак підготовлене С.О.Бугославським у міжвоєнні роки: *Бугославский С.А.* Повесть временных лет // *Его же*. Текстология Древней Руси. – Т.1. – Москва, 2006. Хоча стандартом подібний спосіб видання все ж таки не став, пор., напр., серію «Полное собрание русских летописей» («ПСРЛ»). У сучасних виданнях літописів біблійну складову також не виділено (див., напр.: *The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis* / Ed. D.Ostrowski [Harvard Library of Early Ukrainian Literature: Texts. – Vol.X. – Part 1–3. – Cambridge, Mass., 2003]). Д.Островський слушно вказує на те, що давньослов'янська біблійна текстологія має власні значні проблеми, та й біблійні студії відновилися відносно недавно (див.: *Ibid.* – Part 1. – P.LIII).

такий напрям досліджень як біблійний вплив на давньоруську історичну літературу почали наприкінці радянського часу, і багато чим ми зобов'язані працям І.М.Данилевського. Деякий час тема була дуже популярною, з'явилися цікаві й важливі розробки, однак зараз, здається, ентузіазм науковців дещо пригас. Однією з причин, як видається, є те, що велика частина давньослов'янських біблійних текстів досі невидана й дослідники змушені використовувати Острозьку (XVI ст.), Єлизаветинську (XVIII ст.) Біблію або Синодальний російський переклад XIX ст.⁵ Протягом студій останніх двох десятиліть більшість великих і точних біблійних цитат у літописах було виявлено і значення їх встановлено (передусім, це стосується «ПВЛ», адже пізніше літописання XII та XIII ст. користується у цьому плані меншою увагою науковців). Таким чином, фонд придатних для аналізування біблійних запозичень фактично виявився вичерпаним, а визначення тонших деталей при такому підході неможливе, отже, новий поступ загальмовано. Залучаючи найпростішу аналогію: це якби документи, написані давньослов'янською або старопольською чи староукраїнською мовами сучасні дослідники переклали на українську/англійську/російську та працювали далі вже винятково з перекладами. У принципі й у цьому випадку певні висновки зробити можна⁶, однак у поле зору вченого не потрапляють тонкощі, багато цінної інформації губиться. Тобто, здається, прийшов час для того, щоб працювати з автентичним давньослов'янським біблійними текстами – більш-менш із тими, які були приступні нашим колегам-літописцям.

Ще кілька слів про те, чому не варто користуватися також пізніми церковнослов'янськими версіями Біблії: Острозькою, Московською друкованою 1663 р. та Єлизаветинською. За великим рахунком, вони не відійшли аж надто далеко від давньослов'янського перекладу. Зокрема, в Острозькій за основу взято текст Геннадієвської Біблії XV ст., що належить у цілому до пізньої групи російської редакції. Утім, уже версія російської редакції нетотожня тому, що ми бачимо в літописах⁷, крім того, Геннадієвська Біблія була зв'язана з латинською Вульгатою, яка не має жодного відношення до текстів давньоруської доби. В Острозькій на все це нашарувалися виправлення за

⁵ Автор цієї статті має зізнатися у використанні Острозької Біблії в раніших працях. Лише зараз, коли поступово з'ясовуються текстологічні особливості, зокрема у частині Восьмикнижжя, стала наочною значна відмінність ранніх та пізніх текстів, про що див. нижче.

⁶ Зрозуміло, у тексті наукової студії щодо біблійних запозичень, написаною китайською мовою, звичним буде цитувати китайський переклад Біблії, у німецькій – німецький, в англійській – англійський. Неприятним є цитування в китайському німецького чи англійського перекладів або навпаки. Якщо ближче до вітчизняних реалій: в україномовному тексті – синодального російського перекладу. Оскільки такий підхід означає, що дослідник не розрізняє джерело та переклад, що є базовими поняттями для історика.

⁷ Загалом визначають три редакції четієго (нелітургійного) тексту Восьмикнижжя: російську, південнослов'янську та хронографічну (див.: *Вилкул Т.Л.* Древнеславянская книга Исход: Текст в хронографической редакции, с разночтениями из других редакций по спискам XIV–XVI вв. (у друку)). Судячи з усього, редакції четієго тексту утворилися пізніше за «ПВЛ» та Київський літописний звід. ГВЛ у цьому плані ще не вивчено, однак, на думку О.С.Орлова та ін., цей літопис позначений впливом Іудейського хронографа (див., напр.: *Орлов А.С.* О галицко-волянском летописании // Труды Отдела древнерусской литературы (далі – ТОДРЛ). – 1947. – Т.5. – С.15–35). За моїми спостереженнями, в Іудейському хронографі використано хронографічну редакцію, а цитати з літописів не несуть характерних ознак російської редакції.

одним із ранніх грецьких видань Септуагінти⁸, що мають значні розбіжності з тим грецьким списком/списками, за якими у свій час, тобто переважно в IX–X ст., західно- та південнослов'янські книжники робили переклад біблійних книг. Московська стародрукована Біблія 1663 р. практично тотожня Острозькій. Що стосується Єлизаветинської, у ній провадилося нове вивірення й виправлення, у тому числі за давньоєврейським текстом, що був недоступним давньослов'янському книжнику⁹. У результаті, якщо ми, наприклад, маємо близько 100 випущених значимих слів та виразів у тексті Книги Вихід у давньослов'янському перекладі – то в Острозькій більшість із лакун (близько 90) заповнені. Часто не збігаються назви (особливо яскраві приклади знаходимо у Книзі Ісуса Навина) та позначення, суттєво поновлена мова викладу. Отже, знову стикаємося з неточним порівнянням. Є ризик стверджувати, що давньоруський автор користувався цитатою, яка взагалі була йому невідомою, або відомою в іншій версії¹⁰. Та ще більший ризик – оминати справжні запозичення біблійних текстів, що зроблені на рівні мікроцитат, і де важливу роль відіграє врахування нюансів.

Як уже відзначалося, дослідники користувалися пізніми версіями Біблії або перекладами на сучасні мови не від доброго життя. Далеко не всі книги давньослов'янської Біблії видано. Якщо обмежитися тими рамками, що задані для цієї статті – Восьмикнижжя – опубліковано п'ять книг із восьми¹¹,

⁸ Альдіною, 1518 р. видання (див.: *Thomson F. The Slavonic Translation of the Old Testament // Interpretation of the Bible. – Ljubljana, 1998. – P.676–677* (крім того, укладачам Острозької була доступна Краківська Біблія, звірена не лише з грецьким, а й з давньоєврейським текстом)).

⁹ *Михайлов А.В. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Ч.1: Паримейный текст. – Варшава, 1912. – С.СLXVII.*

¹⁰ Зокрема, що стосується Острозької Біблії – у безлічі випадків вона більш-менш точно копіює давньослов'янський переклад. Водночас, навпаки, досить багато і таких фрагментів, які кардинально відрізняються від вихідного тексту. Що головне, дослідник не може заздалегідь передбачити той чи інший спосіб укладення Острозької Біблії, для цього потрібне порівняння всіх відомих версій. Щодо відновлених лакун, найбільш цікавий приклад – це, мабуть, обробка втрати одного з положень Декалога. В усіх давньослов'янських списках відсутнє Вих.21.6, тобто маємо не 10, а лише 9 (!) заповідей. Втрату відновлено в Острозькій Біблії («їже аще кто злорѣчить отьцу или матери...»). Що стосується поновлень, наведу лише два приклади, де Острозька надає цілком добре читання й, проте, не має нічого спільного з давньослов'янським перекладом, як він реконструюється на підставі текстологічних спостережень. У першому випадку, вірогідно, за грецьким текстом виправлено помилку російської редакції. У Вих.21.10 бачимо урядження стосовно шлюбних відносин: «и смѣнное ея да дасть ей». Рідкісне «смѣнное ея», переклад «τὴν ὀφίλιαν αὐτῆς» (плата за сімейні, шлюбні зносини) збереглося лише у списках південнослов'янської редакції. В Острозькій ж уміщене «економне» та раціональне читання «вѣно ея» (в Єлизаветинській також вірний, хоча й очевидно новий переклад: «сообщения ея»). Тим часом у російській редакції зіпсоване «смѣнное ея», у хронографічній редакції «изменьно ея» в одній групі списків та «ино ея» в іншій групі. В усіх випадках копіює дещо зіпсували позначення, припустившись механічної помилки або намагаючись якось пояснити темне місце. Натомість укладач Острозької вніс нове слово, що за смыслом цілком підходило. В іншому разі, Втор.23.19/18 усі давньослов'янські рукописи подають читання «измѣнення сквернѣ», тим часом як у Септуагінті бачимо «ἀλλοτρία κονὴς» – тобто «собаки», «псячого». В Острозькій виправлено відповідно до гр.: «изменения пса». Можна було б довго розмірковувати з приводу подібності чи неподібності ставлення до собаки, залучати давньоруське «убити в пса мѣсто» та ін. (тлумачення цього не зовсім ясного вже в давньоєврейському тексті пасажу Второзаконня див.: *Miller G.D. Attitudes toward Dogs in Ancient Israel: A Reassessment // Journal for the Study of the Old Testament. – 2008. – Vol.32. – №4. – P.487–500*), якби не знати, що у слов'янських біблійних перекладах, раніших за XVI ст., відсутня власне згадка «пса».

¹¹ Видання Книги Буття див.: *Михайлов А.В. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Варшава, 1900–1908. – Вып.1–4. Книга Левит: Dadiverin I. Das Buch Leviticus //*

і це ще добра статистика. Найкращою, як видається, є публікація Книги Буття О.В.Михайлова, початку минулого століття, зроблена на понад 20 списках кількох редакцій. Видання з німецько-болгарської серії «Die Methodbibel» фактично являє собою не стільки видання, скільки реконструкцію тексту: на лівій сторінці розвороту друкується реконструйований глаголичний текст IX ст., на правій – реконструйований кириличний¹². Такий підхід має свої вади: укладачами томів серії, як правило, залучалися лише по 3–4 реальні списки біблійних збірників, що дійшли до нас (притому дійшли не від IX і навіть не XI–XII, а від XIV–XVI ст.), з Острозькою Біблією як контрольним текстом¹³. Оскільки завданням дослідників було відновити Мефодієву Біблію, тобто переклад слов'янського апостола св. Мефодія 882 р.¹⁴, вони віддавали перевагу архаїзуючій тенденції Острозької Біблії та деяких південнослов'янських списків. При цьому часом замінювали «незручну» лексику¹⁵, яка свідчить не на користь Мефодієвого перекладу IX ст., а схиляє до думки про пізніший

Die Methodbibel, Kritische Ausgaben altbulgarischer Texte. – Т.4 [Die Slawischen Sprachen. 40]. – Salzburg, 1995. Книга Ісуса Навина: *Atanasova D. Das Buch Joshua // Ibid.* – Т.9 [Die Slawischen Sprachen. 49]. – Salzburg, 1996. Книга Суддів: *Idem. Das Buch Richter // Ibid.* – Т.2 [Die Slawischen Sprachen. 38]. – Salzburg, 1994. Книга Руф: *Dunkov D. Das Buch Rut // Ibid.* – Т.1 [Die Slawischen Sprachen. 34]. – Salzburg, 1993. Немає книг Вихід, Числа, Второзаконня.

¹² Уважається, що глаголичі є старшою за кирилицю, і початково біблійні переклади були глаголичними; збереглися глаголичні списки Євангелій та Псалтиря. Стосовно реконструйованого кириличного тексту – це означає, що відтворюється не реальний рукопис, а що вигляд тексту відновлено, виходячи з уявлень дослідника про те, яким мав бути старослов'янський текст на підставі порівняння кількох рукописів.

¹³ При цьому для віднайдення початкових читань не залучався й не використовувався текст Септуагінти. Критичні замітки див. в огляді книг Буття – Руф: *Thomson F. The Slavonic Translation...* – Р.733–754.

¹⁴ Див. короткий опис проєкта й результатів, де вказано, що мається на увазі саме Мефодієва Біблія від 882 р.: [Електронний ресурс]: http://fodok.uni-salzburg.at/pls/portal/nav.show?x=&format=full_projekt&object=143&lang=158

¹⁵ За приклад візьму видання Книги Ісуса Навина Д.Атанасової. Дослідниця врахувала три рукописи із зібрань Російської державної бібліотеки: Троїцький №2, Московської духовної академії №12, Рум'янцевський №29, а також Острозьку Біблію. Для порівняння автор цієї статті залучала ще 10 списків різних редакцій та груп, у тому числі списки Іудейського хронографа: Архівський (Російський державний архів давніх актів), Варшавський (Національна бібліотека), Віленський (Бібліотека АН Литви). Окрім того, Троїцький №728 (РДБ), Доброхотова №13 (БАН), Барсова №1 (Державний історичний музей), Севаст'яновський №1-1431 (РДБ), Григоровичева №1 (РДБ), Барсова №3 (ДІМ) та Геннадієвська Біблія (Синодальний №915, ДІМ; матеріали Геннадієвської в мое розпорядження люб'язно надала В.Ромодановська). Як правило, якщо у списках присутня міна «дѣла»/«ради» – Д.Атанасова обирає «ради», навіть якщо читання є лише в пізній Острозькій Біблії й, відповідно, протистоїть решті списків. Якщо «вѣлѣсти»/«вѣннѣти» – то «вѣннѣти» і т.д. Тобто, в основному тексті дослідниця подає читання Острозької Біблії чи Острозької та Рум'янцевського списку (представника південнослов'янської редакції), а читання решті списків відображено у примітках. Іноді наявність інших читань не обумовлюється навіть у примітках, і читач не може здогадатися, що реально вміщене в рукописах. Напр., Іс.Нав.2.7 більшість списків містять читання «излѣзоша»/«излѣзоше», у підгрупі південнослов'янської редакції «изыдошѣ» (в тому числі так у Рум'янцевському списку, тоді як в іншій підгрупі, Севаст'яновського, усе ж таки «излѣзоше»), в Острозькій Біблії «изыидоша» – Д.Атанасова вміщує «изыидоша», наявність інакшого читання не обумовлюється. Іс.Нав.4.3 російська, хронографічна та одна з підгруп південнослов'янської редакції дає «плѣчище», друга підгрупа південнослов'янської ред. «плѣць» – у Д.Атанасової зазначено «плѣць», варіанти не вказані. Іс.Нав. 6.17 усі списки «поустихомъ», Острозька «посылахомъ» – у Д.Атанасової «посылахомъ», без приміток. Іс.Нав.6.22 усі списки, у тому числі Рум'янцевський, «влѣзета», лише Острозька «вѣннѣдѣте» – у Д.Атанасової «вѣннѣдѣта» (див.: *Atanasova D. Das Buch Joshua...* – S.17, 33, 55, 57).

болгарський преславський Х ст.¹⁶ На додаток, в усіх цих виданнях, у тому числі в О.В.Михайлова, відсутні покажчики слів, що утруднює пошук¹⁷.

Частину рукописів П'ятикнижжя та інших складових Старого Заповіту, включно з Царствами й окремими пророцтвами, оцифровано. Великою допомогою дослідникові є сайт Троїце-Сергієвої лаври, де зібрано копії рукописів із Троїцького зібрання Російської державної бібліотеки та колекції Московської духовної академії¹⁸. Однак спиратися на окремі списки також небезпечно. Наведу лише окремі приклади стосовно лагун у тексті. В Іудейському хронографі відсутні вірші Бут.5.1–5, 8.13–14..., у південнослов'янській редакції – Бут.33.13–35.3, Вих.18.1–25, Вих.24.1–25.14, у російській редакції Іс.Нав.21.27–22.1... Як видно з цього дуже неповного переліку, іноді випущеною може бути велика частина глави чи навіть декілька глав. Південнослов'янський укладач узагалі поводився з біблійним текстом досить вільно, поповнивши його, наприклад, виразами з далеко неканонічної Історичної палей. В усіх редакціях, групах та окремих списках фіксуються випадки невірної прочитання, псування тексту, у тому числі його поновлення.

Отже, виявлення цитат із Біблії в ранніх літописах має йти паралельно з дослідженням та виданням давньослов'янських біблійних книг. Тільки так можна визначити, чи була приступна та або інша алюзія літописцеві, а також яким було її текстуальне обличчя.

Серед усіх біблійних книг мною обрано збірник Восьмикнижжя, що, відповідно до назви, уміщує перші вісім книг Старого Заповіту, від Буття до Книги Руф¹⁹. У цьому є певна доля випадковості. Зокрема, сказане не означає, що лише Восьмикнижжя цитувалося літописцями. Вагомішою є частка запозичень з Євангелія чи Псалтиря²⁰ – достатньо поглянути на публікації літописів

¹⁶ Як припускається, четий текст Восьмикнижжя було перекладено в епоху болгарського царя Симеона в першій половині Х ст. (див.: Пичхадзе А.А. К истории четъего текста славянского Восьмикнижия // ТОДРЛ. – 1996. – Т.49. – С.10; Thomson F. The Slavonic Translation... – P.729).

¹⁷ У кількох нових публікаціях болгарських дослідників зроблено порівняння з грецьким оригіналом, наявні добрі покажчики. Ця нова серія почалася з видання Книг пророків середньоболгарського періоду (див.: Златанова Р. Книга на дванадесете пророци с тълкования. – София, 1998 [Старо-българският превод на Стария Завет / Под общата редакция и с въведение от С.Николова. – Т.1]; Книга на пророк Иезекиил с тълкования / Изд. подгот. от Л.Тасева, М.Йовчева. – София, 2003 [Старо-българският превод на Стария Завет. – Т.2]; Христово-Шмова И. Книга Йов с тълкования в славянски превод. – София, 2007).

¹⁸ Див. головний фонд рукописів: [Електронний ресурс]: <http://www.stsl.ru/manuscripts/index.php>; а також зібрання Московської духовної академії: [Електронний ресурс]: <http://www.stsl.ru/manuscripts/index.php?col=5>

¹⁹ Відомі також інші збірники біблійних рукописів: П'ятикнижжя (перші 5 книг Біблії), його продовження (6–8 книги), та Восьмикнижжя з I–IV Царствами чи більші компіляції з книг Старого Заповіту, останнє бачимо переважно у хронографах.

²⁰ До речі, для цієї частини давньослов'янської Біблії менше проблем з доступністю ранніх версій тексту. Новий критичний текст давньослов'янського Євангелія почав виходити у 1990-х рр., видання ще не завершено (див.: Євангелие от Иоанна в славянской традиции / Изд. подгот. А.А.Алексеев, А.А.Пичхадзе, М.Б.Бабицкая, И.В.Азарова, Е.Л.Алексеева, Е.И.Ванеева, А.М.Пентковский, В.А.Ромодановская, Т.В.Ткачёва. – Санкт-Петербург, 1998 (Novum Testamentum Palaeoslovenice. – I); Євангелие от Матфея в славянской традиции / Изд. подгот. А.А.Алексеев, А.А.Пичхадзе, И.В.Азарова, Е.Л.Алексеева, М.Б.Бабицкая, Е.И.Ванеева, В.А.Ромодановская, Т.В.Ткачёва. – Санкт-Петербург, 2005 (Novum Testamentum Palaeoslovenice. – II)). Укладачі врахували понад 1000 списків Євангелії. До тих пір науковцям були доступні попередні видання та реконструкції Г.А.Воскресенського, Йозефа Вайса, а також публікації окремих рукописів:

О.О.Шахматова та Л.Є.Махновця, в яких із різним ступенем повноти виявлено подібні цитати у «ПВЛ» та Київському літописному зводі²¹. Однак лише Восьмикнижжя авторів цієї статті відоме з різночитаннями й задовільняє вимогам точного відтворення біблійного тексту, що на даному етапі студіювання вкрай важливо. Іншою обставиною, яка свого часу вплинула на початковий вибір текстів для порівняння, стало те, що літописні цитати з цього збірника порівняно менш досліджені. Крім того, Восьмикнижжя входить у склад таких давньоруських компіляцій, як хронографи. Поряд із літописами вони утворюють головний корпус давньоруських історичних текстів, деякі з них обумовили історію укладення літописних зводів²².

Ураховуючи точне відтворення біблійного тексту, отримуємо доступ до оперування мікроцитатами, у ряді випадків – також складною лексикою. Крім того, оскільки порівняння різних версій демонструє зріз досить ранньої доби, XI–XIII ст., виявляється ще один досить важливий параметр – текстологічний: збірки біблійних книг та літописи виступають один для одного взаємними контрольними текстами. У складній та заплутаній картині різночитань, що викликає суперечки дослідників, наявність незалежних текстуальних свідків вкрай важлива. Значущість підвищується, зокрема, тим, що серед восьми старших свідків «ПВЛ», п'яти рукописів власне цього зводу та трьох Новгородського першого літопису²³, один із рукописів – Лаврентіївський (Л) – часто протистоїть решті, при тому, що він є найстаршим і традиційно найбільш авторитетним серед науковців, а це іноді утворює проблеми навіть з очевидно помилковими читаннями цього списку²⁴. Урешті-решт розуміння того, як

найдавніших Четвероевангелій (Зографське, Асеманієве), ранніх давньоруських апракосів (тобто службових версій: Остромирове, Мстиславове, Архангельське), репрезентативних давньоруських, болгарських та сербських пізнішої пори. Критичний текст Псалтиря, що враховував би текстуальну історію цієї давньослов'янської пам'ятки повно, досі не видано, хоча існують публікації багатьох окремих списків: Синайського глаголичного X ст., Синайсько-Бичковського XI ст., Київського XIV ст.; див. також: *Dunkov D. Die Psalmen // Die Methodibibel, Kritische Ausgaben altbulgarischer Texte. – T3 [Die Slawischen Sprachen, 37]. – Salzburg, 1994.*

²¹ *Шахматов А.А. Повесть временных лет...; Махновец Л. Літопис руський. – К., 1989.* За списком Іпатівського літопису див. також «Index des citations scripturaires dans la Chronique Hupatienne selon l'ordre des livres bibliques» у монографії Ф.Мушара, що готується до друку. Висловлюю подяку авторів за можливість ознайомитися з текстом. Дослідження запозичень із Псалтиря див. також: *Ostrowski D. Identifying Psalmic Quotations in the Povest' Vremennnykh Let // Culture and Identity in Eastern Christian History: Papers from the First Biennial Conference of the Association for the Study of Eastern Christian History and Culture [Ohio Slavic Papers. – Vol.9: Eastern Christian Studies. – Vol.1]. – Columbus, 2009. – P.217–247.*

²² Один із хронографів – Іудейський – важливий для відновлення композиції ГВЛ, інший – Троїцький – відображає найранішу, котра дійшла до нас, редакцію «Хронографа по великому ізложенію», що, на думку вчених, відбився у «ПВЛ».

²³ На тих ділянках, де текст обох літописів («ПВЛ» та Новгородського першого) збігається, і де він може послугувати для вивчення різночитань.

²⁴ Щодо проблем текстології «ПВЛ» див., напр., уже згадуване нове видання Д.Островського 2003 р.; переклад «Повісті» на німецьку мову Л.Мюллера (*Die Nestorchronik: die altrussische Chronik, zugeschrieben dem Mönch des Kiever Höhlenklosters Nestor, in der Redaktion des Abtes Sil'vestr aus dem Jahre 1116, rekonstruiert nach den Handschriften Lavrent'evskaja, Radzivilovskaja, Akademiceskaja, Troickaja, Ipat'evskaja und Chlebnikovskaja, ins Deutsche übersetzt von Ludolf Müller. – München, 2001 [Forum Slavicum; Bd.56]*), а також рецензії на ці видання: *Гуннуєв А.А. О критике текста и новом переводе-реконструкции «Повести временных лет» // Russian Linguistics. – 2002. – 26. – P.63–126; Вилкул Т. Текстология и textkritik: Идеальный проект... По поводу: «Повесть временных лет: Міжрядкове співставлення і парадосис. Склав і відредагував Доналд Островскі, Harvard Library*

книжна традиція зберігалася та передавалася, впливає і на розуміння того, як вона утворювалася. Однак текстологічне спрямування досліджень потребує не тільки врахування значного обсягу деталей, а й обов'язкового зосередження лише на одній – двох пам'ятках. Відтак видається доцільним залишити текстологічні студії для більш спеціалізованих розробок²⁵, а у ці статті обмежитися переважно загальним порівнянням.

Звернімося до текстів. Оскільки біблійні книги є джерелом строкатим, а літописні запозичення з них тим більше не поєднувалися лише якоюсь однією ідеєю чи сюжетною лінією, наступний виклад, як і обумовлювалося вище, являє собою поодинокі ехемпра. Почнемо з першого літописного зводу, що дійшов до нас, та частини, котра, як іноді вважається, зберегла давні легендарні свідчення – недатованого Введення «ПВЛ». Описуючи стародавнє населення Києва, літописець дає городянам характеристику в таких досить відомих словах: «и бяху ловаща²⁶ звъръ бяху {мужи}²⁷ мудри и смыслени нарицахуса поляне . от них же {есть} [суть]²⁸ поляне . в Киевѣ и до сего дне»²⁹. О.О.Гіппіус, із посиланням на книгу І.М.Данилевського³⁰, указує ймовірні джерела цього виразу – пасажі з діалогу Йосифа Мудрого та єгипетського фараона у Книзі Буття (41:33, 41:39) та на початку Книги Второзаконня (1:13³¹, 1:15).

Слова Йосифа, Бут.41:33 ннѣ оубо оуища³² члѣка³³ моудра и смысльна³⁴.

of Early Ukrainian Literature: Texts: Vol.X. P.1–3 (2003) // Palaeoslavica. – 2004. – Vol.XII. – №1. – P.177–205. Картина різночитань у біблійних збірках також є надзвичайно складною, див., напр.: Вілкул Т.Л. Древнеславянская книга Исход: Текст в хронографической редакции... Із текстологічним розподілом у пізніших зводах також далеко не все ясно. Напр., Київський літопис та ГВЛ представлено Іпатіївським списком і групою рукописів Хлебниковського списку. Відповідно, за наявності розбіжності читання розподіляються порівну й у разі відсутності очевидних помилок та пізніх правок вибір початкового читання неунікнено перетворюється на волонтаристську процедуру.

²⁵ Мої спроби у цьому напрямі: Вілкул Т.Л. Текстологія Повісті временних літ: Контрольні тексти: Книга Буття у Промові Філософа // Україна у Центрально-Східній Європі. – Вип.11. – К., 2011. – С.269–283; Вілкул Т.Л. Книга Исход в «Речи Философа» // Средневековая Русь. – Вып.10. – Москва, 2012. – С.113–125.

²⁶ Див. 9.18–9.21Л. Так у Лаврентіївському (Л) списку, у Радзивіллівському (Р), Московському-Академічному (А) та Іпатіївському (І) «ловаще», Хлебниковському (Х) – «ловахъ».

²⁷ Фігурними скобками {} виділено текст, відсутній у РАІХ; у цій цитаті й далі, якщо в текст вводиться слово чи вираз, випущені в Л, однак уміщені в решті списків, використовуються квадратні дужки [].

²⁸ Л есть, РАІХ соу^т / суть.

²⁹ У Новгородському першому літописі немає цього фрагмента, однак характеристику перенесено на княгиню Ольгу. В оповіді перед 6428/920 р. ідеться про те, що Ігореві привели дружину від Пльскова, іменем Ольгу (ця частина спільна з «ПВЛ»), а далі ще додається, що Ольга «бѣ мудра и смыслена» (див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С.107).

³⁰ Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.): Курс лекций. – Москва, 1999.

³¹ У статті О.О.Гіппіуса помилково вказано Втор.1:6 (див.: Гиппиус А.А. Рекоша дружина Игореви... – 3. Ответ О.Б.Страховой // Palaeoslavica. – 2009. – Vol.XVII. – №2. – P.272).

³² Бут. тут цитується за Віленським списком, арк. 84 зв.; див. також: Михайлов А.М. Книга Бытия пророка Моисея... – С.354–356. Архівський список (Арх) «оуищи»; в Ундольського №1 (основний список Михайлова) та інших списках російської редакції (далі – Ru), а також Троїцькому №1 (Т1) та Троїцькому №45 (Т45) «ищи»; у списках південнослов'янської редакції (далі – So) «изищи», Рум'янцевському – «оукажи»; гр. «σκέψαι».

³³ Т1, Т45 та Ru: члѣкъ; гр. ἄνθρωπος.

³⁴ Так Арх, Віл, So; Т1 смысленыхъ и мудрыхъ; Т45 мѹдрѹхъ и смысле^н; Ru моудрыи^х и смыслены^х / моудръ и смыслень / мѹдры^х и смыслень; фрѹнцов кѡи советѹн.

Відповідь фараона, Бут.41:39 нѣ^с члѣка **моу^дра**³⁵ и **смысльнѣи**³⁶ тебе.
Слова Мойсея, Втор.1:13 дадите себѣ **моужа моудры** оумѣтеля
. **смысльны** въ племенѣ^к ваши^к.
Втор.1:15 и пояхъ от ва^с **моудры** оумѣтеля³⁷ **смысльны**.

Проте перелік аналогічних висловів можна продовжувати³⁸ (тут я змушена вийти за рамки Восьмикнижжя, адже кілька цитат містяться також у Царствах):

Втор.4:6 яко се **премоудро**^с ваша и **смышленіе** пре^д всѣми странами . вси иже слышатъ оправленія си и рекоуть . се людіе **премоудри** и оумѣтели³⁹.
3Ц.2:46а црѣ саломонѣ **смысленъ** сѣло и **моу^дръ**⁴⁰ .
3Ц.3:12 да^х ти ср^дце **смыслно** . и **моудръ**//346.но⁴¹.
4Ц.5:12 яко дхъ излиха бѣаше в немъ . и **моудрость** и **смысль** обрѣтесе в немъ⁴².

У Царствах бачимо і варіант виразу, що включає слово «добрий» – «добрь и смыслнѣ» – аналоги чому що також знайдено у «ПВЛ» в оповіді про перших князів. Пор. під 955 р. 60.28Л про Ольгу: «добрѣ сущу лицемъ и смыслену»; під 980 р. 79.4Л в описі князювання Володимира: «мужи добры [и] смыслены и [храбры]»⁴³, та пасажі з Царств:

1Ц.25:3 и жена блѣга и **смысльна** и въсоро^к видѣти сѣло добра⁴⁴.
3Ц.11:28 бѣ же **моужь** крѣпокъ иероваамъ . и **добль** на обличчєнє и **смысленъ**⁴⁵.

³⁵ Віл арк.85; у списках різночитання: мудрѣе / моудренѣи; фронцѣтерѣс.

³⁶ Варіанти: смысленѣи / смыслнѣи / слысленѣе; Ru ни смыслнѣиша; So дод. паче; кѣ сунѣтѣтерѣс (сѣу).

³⁷ Втор. тут цитується за списками Троїцький №44 (Т44), арк.150 (оцифрований, див. на сайті Троїце-Сергієвої лаври). Арх арк. 148с. – проп. оумѣтеля, однак гр. σοφοῦς καὶ ἐπιστήμονας (каὶ συνετοῦς).

³⁸ О.О.Гіппіус зазначає, що чотирма наведеними в нього прикладами сума виразів із «мудрими та смисленими» вичерпується, і що пошук грецьких аналогів по ТЛГ нічого не дав (див.: Гіппіус А.А. Рекоша дружина Игореві... – 3. Ответ... – Р.272). Учений не залучив інші слов'янські приклади перекладних пам'яток, наведені тут далі. Що стосується грецьких відповідників, якщо враховувати, що перед нами кілька виразів («φρόνιμος καὶ συνετός», «φρόνιμος καὶ σοφός», «σοφοῦς (καὶ ἐπιστήμονας) καὶ συνετός», до яких долучаються ще такі самі пари іменників) – можна очікувати віднайдення подібних прикладів і далі. Аналогічний вираз наведено, напр., у Житті Евфимія Сардського патріарха Мефодія (див.: Афиногенов Д.Е. Константинопольский патриархат и иконоборческий кризис в Византии (784–847). – Москва, 1997. – С.124, прим.31 («σοφίας τε καὶ συνέσεως»)).

³⁹ Т44, арк.153; Арх арк.150 с.

⁴⁰ За списками: Віл арк.344 зв.; Троїцький №728 (оцифрований, див. на сайті Троїце-Сергієвої лаври), арк.119 с.

⁴¹ Троїцький №728 мысленно и моудро, арк.120 с; Віл арк.345 зв. – 346.

⁴² Троїцький №728, арк.252 d; Віл арк.378.

⁴³ У Л помилково повторено «добрь», РЛХ «храбрь». Цитати відзначені як приклади розвитку формули «мудри та смислені/храбри/добри» у: Гіппіус А.А. Рекоша дружина Игореві... – 3. Ответ... – Р.269. Ураховуючи виявлений довгий перелік біблійних текстів з аналогічними виразами, ця думка, найімовірніше, вірна. Утім проти неї висловлювалися заперечення (див.: Михеев С.М. Кто писал «Повесть временных лет»? – Москва, 2011. – С.125).

⁴⁴ Віл, арк.295 зв.; Троїцький №728, арк.77a-b.

⁴⁵ Віл, арк.359 зв.; Троїцький №728, арк.132 b.

Подібні вислови можна знайти і в хронографічній літературі, що не має дивувати, адже хроніки та біблійні збірки ніколи не розділялися прірвою. Скажімо, хронографи зазвичай починалися з перших книг Старого Заповіту. Наприклад, у «Хроніці» Іоанна Малали⁴⁶:

Мал.2.13 Кадмосъ * да^т и дще^трь свою агавию за ехиона . прижи с нею сѣа имене^м пенфеоуса , **мужа смысльна** пре^т всѣми **м^тра**⁴⁷. Мал.2.15 Оудиподъ... (тобто, Едіп) слышавъ яко жена нѣкто имене^м свига^{н48} . разбивающи губи^т вся грядущая въ фивы , и охоужае^т гра^т , оумъ оумысли **моу^тр^ь**⁴⁹ . и **смысль**⁵⁰ , оубити свигоунъ⁵¹.

Примітно, що в наведених пасажах перекладу Малали маємо справу не з послівним і буквральним відтворенням грецького тексту. Здається, застосовано вже готову формулу, і, припустімо, вона утворилася під впливом біблійних текстів. Не маючи повного електронного зібрання слов'янських перекладів та оригінальних творів не наважуся стверджувати, що слововжиток вичерпується перерахованими прикладами. А проте, і це вкрай важливо, у Восьмикнижжі та Царствах знаходимо доволі точні аналоги, і навіть варіації формули з «ПВЛ» у подальшому оповіданні про перших князів також відображені.

Що стосується змісту повідомлення «ПВЛ» про полян – судячи з усього, племені, котре осіло в Києві, надавалася риса «богобраності», і саме з цією метою літописцем було запозичено біблійні взірці. Таке тлумачення вже пропонували⁵², хоча, як водиться, науковці припускають різноманітне семантичне навантаження цього та іншого пасажів Введення до «ПВЛ».

Тут, очевидно, варто обумовити загальну річ, від якої насправді залежить сітка дослідницьких уявлень про ранні літописи. Смысл літописних повідомлень обраховується дослідниками, виходячи з загального уявлення про утворення легендарної частини «ПВЛ» та оповідей про «початок історії» у слов'янських історичних творах у цілому. Власне, існують дві конкуруючі гіпотези чи концепції: частина науковців вважає, що маємо справу з записами на підставі усних джерел, такого собі слов'яно-давньоруського язичницького фольклору, що дійшов майже недоторканим із глибин народної пам'яті, а інша частина доводить, що перед нами творення вправних учених книжників, які користувалися в тому

⁴⁶ Крім усього іншого, «Хроніка» Малали – твір давньоболгарський, можливо, переклад її вийшов із того ж кола, що й переклади старозаповітних книг.

⁴⁷ Віл арк. 39 зв., Арх арк.34 с; гр. ἀνδρα συνेतὸν καὶ ἐν φρονήσει καὶ ἐν πᾶσιν. Відповідний грецький текст «Хронографії» Малали див.: *Ioannis Malalae Chronographia* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae. – Vol.XXXV / Ed. H.-G.Bech, A.Kambylis, R.Keydell. – Berolini, 2000]. – P.29–30.

⁴⁸ Арх свига; див. Віл арк.42 зв., Арх арк.36 с.

⁴⁹ Арх оумъ оумысли моудры; у скороченому Софійському хронографі, в якому редакція «Хроніки» Малали відрізняється від версії Іудейського хронографа: умысли м^тр^ь. Див.: *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов: 2: Софийский хронограф и «Хроника Иоанна Малала» // ТОДРЛ. – 1983. – Т.37. – С.200.

⁵⁰ Скоріше за все, початково в давньослов'янському перекладі мало бути «смысльнъ», урховуючи грецький оригінал: (σοφὸν οὖν τι) βουλευσάμενος (εἰς τὸ ἀναρεῖν τὴν Σφίγγα) (*Ioannis Malalae Chronographia*... – P.37).

⁵¹ Арх свигу, Софійський хронограф свигу.

⁵² Напр.: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. – С.17–35; *Tolochko O.P.* The Primary Chronicle's 'Ethnography' revisited...

числі біблійними та хронографічними перекладними джерелами⁵³. Такий поділ думок не є винятково рисою досліджень історії Давньої Русі. Стосовно раннього польського історієписання можна звернутися, наприклад, до праць Ч.Дептули та Я.Банашкевича – дослідників, котрі репрезентують обидва погляди в найбільш завершеному й розгорнутому вигляді⁵⁴. Але, здається, подібні уявлення є ширшими і за слов'янські «початки історії». Наприклад, у дослідженнях давньоєврейської Біблії «епічний» наратив про патріархів у Книзі Буття оцінюється або як найдавніша складова П'ятикнижжя, що виходить із фольклорно-епічних оповідань, або як написаний пізніше за інші складові, уже з використанням книжного багажу⁵⁵. Щодо прихильників гіпотези «язичницького» епічного початку, кожного разу спрацьовує одна й та сама мислительна схема: якщо йдеться про давні легендарні оповідання, то й зафіксованими вони мають бути раніше решти всього іншого. Хоча можна припускати зворотний хід подій: у період появи перших літературних творів завданням хроністів, літописців etc. було опанувати книжну традицію. Натомість епічна традиція в такий ранній час може бути ще цілком живою, і не потребувати переосмислення та фіксації, потреба у чому з'являтиметься пізніше. Слід також уточнити, що, ураховуючи велику кількість біблійних, хронографічних та інших паралелей, віднайдених у Введенні «ПВЛ», автор цієї статті підтримує другу гіпотезу, про книжне формування опису ранньої історії Русі. Хоча, зрозуміло, такі базові смислоутворюючі дослідницькі уявлення, як епічне чи, навпаки, книжне походження початків історії завжди залишатимуться певною мірою «аксіоматичними», і приводи для наукової полеміки ще довго будуть незмінними.

Та сама ідея богообраності, початкового приниження та наступного вищення народу відображена в іншому хрестоматійному уривку «ПВЛ», про хозарську данину, де оповідається про буття киян після смерті Кия, Щека та Хорива. Див. початок оповіді, 16.21–17.1Л⁵⁶: «по сихъ же лѣтъхъ по смрти братьѣ сея быша **обидимы** древлями . [и] инѣми **околними...**». Пор. погрози Бога ізраїльтянам у разі невиконання заповітів людьми, обраними ним із-поміж усіх інших народів або «странъ»:

Втор.28.29 и боудеши тогда **обиденъ** и расхытае^м .

Втор.28.33 троудъ твои изьяеть **страна** ея же не вѣси . и боудеши **обидъ** и съкроушенъ вся дѣни .

Втор.6.14 **странъ** яже **окрѣтъ** ва^с .

⁵³ Стосовно легендарної частини «ПВЛ» див., напр., згадані праці О.П.Толочка та: *Котляр Н.Ф.* Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – К., 1986; *Мельникова Е.А., Петрухин В.Я.* Легенда о «призвании варягов» и становление древнерусской историографии // Вопросы истории. – 1995. – №2. – С.44–57; *Щавелев А.С.* Славянские легенды о первых правителях: Сравнительно-историческое исследование. – Москва, 2007.

⁵⁴ *Deptuła Cz.* Galla Anonima mit gezezy Polski: Studium z historiozofii i germeneytyki symboli dziejopisarstwa średniowiecznego. – Lublin, 2000; *Banaszkiewicz J.* Polskie dzieje bajeczne mistra Wincentego Kadłubka. – Wrocław, 1998.

⁵⁵ Напр.: *Römer T.Chr.* The Elusive Yahwist: A Short History of Research // A Farewell to the Yahwist? The Composition of the Pentateuch in Recent European Interpretation / Ed. by Th.B.Dozeman and K.Schmid. – Atlanta, 2006. – P.9–28; *Baden J.S.* The Continuity of the Non-Priestly Narrative from Genesis to Exodus // *Biblica*. – 93. 2. – 2012. – P.161–186; *Schmid K.* Genesis in the Pentateuch // *The Book of Genesis: Composition, Reception, and Interpretation* / Ed. Graig A. Evans et al. – Leiden; Brill, 2012. – P.27–50.

⁵⁶ Щодо завершення цієї історії, смислове навантаження відзначалося у: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь... – С.31.

Втор.12.10 покои ва^с от всѣ^х врагѣ ваши^х иже **окръть** ва^с.

Втор.13.7 от богѣ **страны** яже **окръть** тебе.

Слід ураховувати, що «окръсть», «окръстьныи» у рукописах, у тому числі біблійних збірок, може замінюватися на «около», «окольныи»⁵⁷, а «древляне» являють собою конкретне уособлення чужої «страны» чи то «языка»⁵⁸. До того ж цими деталями біблійні та парабіблійні паралелі сюжету про данину хозарам мечами не вичерпуються. Далі бачимо ще «меч обоюдоостръ» – пасаж, джерело якого віднайшов І.М.Данилевський⁵⁹, епізод із немовлям-Мойсеєм, що скинув царський вінець із голови фараона, котрий, своєю чергою, указує на користування таким текстом, як «Дробное Бытие»⁶⁰ та ін.

Оскільки Введення «ПВЛ» являє собою одну з найщільніше оброблених дослідниками ділянок, тут обмежуся лише цими двома замітками щодо «мудрыхъ и смысленыхъ» та «обидимыхъ» полян. Переходячи ж до історичної частини літопису, насамперед привертає увагу одне незвичне слово, що трапляється в ремарці літописця, уміщеній під 6370/862 р. між нарацією про роздавання Рюриком «городів» своїм «мужам» та заволодіння Аскольдом і Діром Києвом. Автор «ПВЛ» намагається уточнити, які племена слід уважати першими жителями руських земель, 20.15–17Л: «и по тѣмъ городомъ суть находн^ици варязи а первьии **населъници** в Новѣгородѣ словѣне . [въ] Полотьски кривичи . в Ростовѣ меря». Слово «населъникъ» чи «населъници» більше у «ПВЛ» жодного разу не зустрічається⁶¹. Між тим воно цілком частотне у Восьмикнижжі, зокрема багато подібних виразів у Книзі Буття⁶². Пор.:

Бут.13.7 хананеи же и фerezеи тогда **населъници**⁶³ бяхоу въ земли тои;
26.7 еда оубиють его моужи **населъници** ревеки дѣля жены его;
26.14 възревноваша же емоу **населъници**;
26.15, 26.18 насыпаша я (іх – мова про колодязі – Т.В.) **населъници** плѣны земля;
29.22 събра же лаванѣ вся моужа **населъники** и сътвори бракѣ;
34.1 изыде же дина дѣщи ліина... познати дѣщери **населъникѣ**;

⁵⁷ Зокрема, у біблійних збірниках та хронографах: Вих.40.33 (около у списку Т1, арк.91b, окръть у решті рукописів), 1Ц.26:3, 26:5, 26:7 (около у Троїцькому №728, арк.79а, 79b, окръть у Віл арк.297 зв. та інших списках Іудейського хронографа); 2Ц.11:1 (около у Троїцькому №728 арк.94с, Віл окръть арк.315). Слід також відзначити, що у «ПВЛ» зовсім відсутнє слово «окръсть», уживається тільки «около» (див. покажчик О.В.Творогова, що, починаючи з нового перевидання «ПСРЛ», розпочатого 1997 р., уміщений у т.1 (с.659)).

⁵⁸ У нещодавній книзі В.Я.Петрухіна (див.: *Петрухин В.Я.* «Русь и все языци»: Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки. – Москва, 2011. – С.136, прим.11) вказується, що «обидими древлянъ» відсилає до Книги Суддів за «Хронікою» Амартола (за вид.: *Истрин В.М.* Книги временных и образных Георгия Мниха: Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т.1: Текст. – Петроград, 1920. – С.113), однак у Второзаконні знаходимо вирази, ближчі текстуально.

⁵⁹ *Данилевский И.Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)... Приложение 3. Легенда о хазарской дани: Образы и смысл.

⁶⁰ Парабіблійний текст, відомий під назвою Книга Ювілеїв, у слов'янській традиції – «Дробное Бытие». Детальніше див.: *Вилкул Т.Л.* О происхождении «Речи Философа». – *Palaeoslavica*. – 2012. – Vol. XX. – №1. – Р.1–15.

⁶¹ Див. покажчик О.В.Творогова (ПСРЛ. – Т.1. – С.652); щоправда, у Л «населъникъ» вжито ще один раз помилково замість «насылънику», але це плутанина, що незрідка трапляється в рукописах.

⁶² Цит. за списком Т44, арк.15, 26–26 зв., 30, 34 зв. – 35 та ін.

⁶³ У Т44 насилъници, виправлено за рештою списків.

42.30 гла моужь **населникъ** г^ннъ намъ пороуко;
 42.33 ре^ч же намъ моужь г^ннъ **населникъ**;
 50.11 и видѣша **населници** земля ханаоньскы.

Крім указаних дев'яти прикладів, у Бутті зустрічаються також «мужи»/«людие» «населнии»⁶⁴; подібні вирази маємо і в інших книгах Восьмикнижжя, див.: Вих.12.49; Лев.18.26; Числ.15.29, 32.17; Втор.1.7; Ис.Нав.8.20, 9.22, 22.19. Відтак, уживання слова «населници» складається до копилки знаків, що свідчать про вчену книжну реконструкцію розселення слов'янських племен із біблійними ремінісценціями.

Повернімося до вислову з історичної частини, уже згаданого раніше у прикладі про «мудрих і смилених» і вміщеного під 6463/955 р. Автор «ПВЛ» описує зовнішність княгині Ольги: грецький імператор нібито побачив її «**добру** суцю зѣло **лицемъ** . и **смыслену**» (60.28Л). Науковці звертали увагу на те, що образ Ольги модельовано за образом старозаповітної Сарі: вона дуже пізно народила Святослава⁶⁵, подорожуючи у солідному віці до Константинополя, вразила своєю вродою імператора⁶⁶. Нагадаю, що, за Книгою Буття, Сара сина народила майже у сто років і владики землі двічі – одного разу єгипетський фараон, а іншого – цар Авімелех – вабилися її вродою. Одним із доказів біблійного паралелізму може послугувати власне вираз «добра лицемъ». У «ПВЛ» близько 30 разів використовується слово «лице», а в описі зовнішності знаходимо 4 таких вислови, уміщені під 955, 977, 983 та 1066 рр. В усіх із них, крім першого, ідеться не про «доброту», а про «красоту лиця» або про те, що той чи інший персонаж був «красень лицемъ»⁶⁷. Тим часом у Бутті Авраам говорить Сарі: «вѣдѣ азъ яко **добра** еси жена⁶⁸ вѣ **лице**» (Бут.12.11), та й узагалі позначення «добрий» стосується тут саме вроди⁶⁹. Крім того, можливим є вплив на літописця біблійної формули поза межами Восьмикнижжя. Як уже відзначалося вище, у Царствах знаходимо схожі вислови, де поєднуються «смыслень» та «добръ», у тому числі «добръ на обличеньє» (синонім слова «лице») (1Ц.25:3 та 3Ц.11:28).

Під 6496/986 р. в епізоді випробування вір хрестителем Русі князем Володимиром у відповіді «бохмичемъ» (магометанам) зустрічається не менш, а то й більш відомий, ніж «мудрі та смислені» пасаж. Ідеться про популярний

⁶⁴ Бут.23.12 «и поклонися авраамъ прѣ^д народомъ населнымъ»; 23.13 «пре^ч всѣмъ народомъ населнымъ»; 26.7 «въпраша я и моужи населнии о ревецѣ женѣ его»; 38.21 «въпраша же моужь населны^х где есть любодѣявша»; 38.22 «и моужи населнии рѣша не быва зд^е любодѣи»; 42.6 «си продааше всѣ^х люде^м населнымъ».

⁶⁵ Про дивне пізне народження сина, судячи з літописних дат шлюбу Ольги з Ігорем, див., напр.: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь... – С.78.

⁶⁶ Свідчення про уподібнення Сарі відзначено в нещодавніх тезах І.Чекової (див.: *Чекова И.* Библейские коды в повествовании о княгине Ольге // *Древняя Русь: Вопросы медиевистики.* – 2011. – №3 (45). – С.125–126).

⁶⁷ 75.15–16Л «красоты ради лица ся» – 977 р.; 82.15Л «снѣ красень лицемъ и дѣшею» – 983 р.; 166.18Л «красень лицемъ» – 1066 р. Зустрічається також «красень взоромъ».

⁶⁸ Т44 арк.14 зв.; Т1, Т45, Арх, Віл жена добра еси; So жена добролична еси (відповідно, далі у So проп. вѣ лице); γυνή εὐτρόσολος εἶ.

⁶⁹ Пор. Бут.12.14 «добра зѣло»; 24.16 «добра взору»; 26.7 «добра взором»; 29.17 «добра образом и красна взором»; 39.6 «добръ образомъ и лѣтъ взору»; 41.2 «добры взору».

вираз: «руси естъ **веселье питье** . не можемъ бес того быти»⁷⁰. Звучить він цілком по-світському, навіть дещо знижено (або, якщо застосувати перспективу дослідження усної традиції – «епічно»), і вибивається із серйозно налаштованої частини тексту про перипетії охрещення. Враження, однак, змінюється, якщо пригадати, що «вино» та виноград, а також «веселість» та «питие» кілька разів згадано поряд у Восьмикнижжі.

Суд.9.13 и рече еи⁷¹ виногра^д . оставивъ **вино** свое **веселие** члчско... (з притчі про те, як рослини («дубрава») обирали поміж себе царя; цю притчу розповів «мужам сикымьскимъ» єдиний із синів Гедеонових, що залишився живим після вбивства Авімелехом 70-ти своїх братів);

Втор.28.39 виногра^д насадиши и въздѣлаеши . и **вина** не испьши ни⁷² въз**веселиши**ся от него (з проклять Господа);

Втор.20.6 и егда кто члкъ иже насади **виногра^д** и нѣсть въз**веселил**ь⁷³ . от него... (одне з установлень про те, кому дозволено тимчасово не брати участь у війні).

Отже, скидається на те, що літописець створив афоризм, відштовхуючися від біблійних текстів. Це змушує вважати, що вся оповідь про випробування вір задана у «книжному реєстрі». Щоправда, певну поправку треба зробити на те, як зрозумів і популярно виклав наш древній колеґа свої високі взірці.

Остаточно полишаючи легендарні та напівлегендарні часи, звернімося тепер до суто літописної частини «ПВЛ». Під 6529/1021 р. у тій частині зводу, де дослідник зовсім не чекає точних денних дат, оскільки виклад є надзвичайно стислим і спостерігається маса пропущених років, не те що днів⁷⁴, раптом натрапляємо на несподівані подробиці. Ідеться про конфлікт Ярослава Мудрого та його полоцького племінника Брячислава: Брячислав Ізяславич пішов на Новгород, йому вдалося захопити новгородців та їх «имѣние», і він повернувся б у свою волость, у Полоцьк, якби не Ярослав. Саме тут трапляється вказівка на сім (̄з̄) днів походу, 146.17–19Л: «и ярославъ ис кыева въ ̄з̄ днѣ . **Постиже и** ту . и побѣди ярославъ брячислава». Звичайно, число «сім» одразу наштовкує на припущення про книжне чи фольклорне походження, однак, вірогідно, семантичне навантаження несе вся фраза. Для неї віднайдений прототип у Книзі Буття, у главі, де описується втеча Іакова та погоня за ним його «оуя» (дядька) та тестя Лави. Пор. Бут.31.23: «гна же въслѣ^д **седмь днѣи** . и **постиже и** въ горѣ галаадовѣ»⁷⁵ (причиною погоні Лави за Іаковом були майнові суперечки, родичи не могли справедливо розділитися та розійтися).

⁷⁰ 85.6–7Л.

⁷¹ Тобто, «дубраві»; Віл арк. 229зв.; Ru проп.; εἶπεν αὐτοῖς.

⁷² Арх арк.164с; Т44 арк.173 зв. не пієши и не; οὐ πίεται οὐδέ (εὐφρανθήση).

⁷³ Арх арк.159д; Т44 арк.167: еда... ти нѣ^с възвѣ^слилса; καὶ τίς ὁ ἄνθρωπος... εὐφράνη.

⁷⁴ Такий виклад починається власне з 1000 р., після просторих статей кінця X ст., однак перебивається повістю-історією вбивства Бориса та Гліба й боротьби Святополка та Ярослава за київський стіл (1015–1019 рр.). Щодо ймовірного походження лапідарних свідчень див.: *Tolochko O.P. Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus' // Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c.1070–1200) / Ed. I.N.Garipzanov. – 2011. – P.215–218.*

⁷⁵ Т44, арк.32–32 зв.

Окрім унікального для цієї частини літопису свідчення про «сім днів», власне навіть «постиже» для «ПВЛ» теж незвичне, більше «постищи» ніде не зустрічається⁷⁶. Крім того, у відриві від контексту, можливо, ця риса не настільки яскраво проявляється, однак, схоже, текст «ПВЛ» тут зіпсований у всіх списках (тобто, помилка походить від їх спільного протографа). Очікувалося б: «и гна ярославъ ис кыева . въ .3̄. дн̄ь постиже и ту...». Як можна тлумачити виявлений паралелізм? Очевидно, наголос має бути поставлено на конфлікті родичів, притому «правою» за Бут.31 є позиція молодшого, племінника та зятя, Іакова. Паралельною фігурою до Іакова за «ПВЛ» має бути Брячислав. Дослідники в таких випадках, як правило, припускають лояльного до певного князя літописця, котрий тенденційно висвітлював події. Можливим, однак, є інший підхід – давньоруські книжники іноді мислили лінійно, не прораховуючи всі «семантичні наслідки» ототожнення. Тобто, зауваживши майнові суперечки та конфлікт родичів, літописець міг «влити» у загальну біблійну форму конкретний зміст подій, необов'язково співчуваючи при цьому молодшому.

Утім, часом ставлення наших давніх колеґ до подій проявлялося абсолютно недвозначно та проектувало симетричний відгук читача. Саме це спостерігається в іншому випадку, під 6586/1078 р., коли літописець зауважує характер дій Бориса В'ячеславича та Олега Святославича, котрі воювали у союзі з половцями проти дядька – Всеволода Ярославича. Нібито йшлося про жорстоке пролиття князями християнської крові та Божу відплату за цей злочин: «ея же **крове взищеть бѣ от руку ею**» (200.15–16Л). Вірогідність того, що літописець «просто» використав добрий книжний вираз, не надто велика, адже цей вираз ніс значний семантичний заряд, і навіть власне слово «взискати» зустрічається у «ПВЛ» лише тричі у книжних цитатах, винятково у висловах «взищеть Богъ» або «взискати Бога»⁷⁷. Більш слухним буде припущення, що літописець тут намагався підвести базу під своє звинувачення. Джерелом цієї фрази є один із заповітів П'ятикнижжя, а саме вираз із заповіту Господа з Ноем, з вимогою не вбивати та не їсти «в крові душі його». Див. Бут.9.5: «**крѣви** бо ваши^x доушь **възыщю**⁷⁸ . и⁷⁹ от всякого свѣри изыщюу . и **от роуки члѣцкы** и от роуки моужьскы . брата его изыщюу дшюу члѣчу». Князівські конфлікти й добування собі кращої волості були звичайною справою в давньоруські часи, однак деяких князів літописці намагалися змалювати чорною фарбою. Книжники почувалися особливо вільно в оцінках, якщо князь постраждав за свої лихі вчинки. Бориса ж було вбито 1078 р., отже, виходило, що Бог справді «взискав» за пролиття християнської крові.

Під різними роками (1015, 1054 та 1093) ідеться про те, що помираючий або тільки-но померлий князь-батько любив котрогось зі своїх синів більше за решту. Стосується це двох княжичів, долі яких склалися діаметрально протилежним чином: Бориса Володимирича (св. Бориса) та Всеволода Ярославича. Один був убитий власним братом Святополком і потрапив до

⁷⁶ ПСРЛ. – Т.1. – С.671.

⁷⁷ Крім наведеного прикладу, також під 1068 р., 169.11Л, 169.24Л.

⁷⁸ Т44 арк.12 зв.; Т1, Т45, Арх, Віл, So изыщю; ἐκζητήσω.

⁷⁹ Т1, Арх, Віл, So *prop.* и] свѣри изыщюу *включно*; пор. гр. ἐκ χειρὸς πάντων τῶν θηρίων ἐκζητήσω.

сонму страстотерпців, другий зробив цілком успішну життєву політичну кар'єру. Див. 132.8–9Л (Борис) «любимъ бо бѣ оцѣмъ своимъ **паче всѣхъ**»; 161.27–28Л (Всеволод) «бѣ бо **любимъ** оцѣмъ **паче всея** братьи»; 216.18–19Л (пригадуване звернення Ярослава до Всеволода) «понеже **люблю** тя **паче** брати твоее». Пор. Бут.37.3 «іаковъ бо **любляше** іосифа **паче всѣ** снѣвъ своихъ . яко снѣ старостенъ⁸⁰ емоу бѣ». Тут ідеться саме про любов батька та про обраність із-понад інших, імовірно також про страждання і про заздрість. Давньоруські книжники полюбляли історію страждальця Йосифа⁸¹ і на різні лади обробляли головні теми оповіді: рідні брати продали його в рабство, потім Йосиф потрапив до в'язниці, однак він був відзначений Господом і кожного разу зміг змінити лиху долю на добру. На останок став майже рівним фараону, фактично другим після нього в Єгипті. Згідно зі слов'янським перекладом Бут.41.40, єгипетський цар прилюдно заявив Йосифові: «оустъ твои^х да послоушають вси людіе мои . развѣ столѣмъ азъ старѣи⁸² тебе боудоу». Позірно, біблійний вираз застосовується у «ПВЛ» до людей із надто різними долями, однак спільною рисою князів Бориса Володимировича та Всеволода Ярославича є їх обраність. Хай вибачать мені таку банальність, але для книжника-ченця, яким, вірогідніше за все, був автор «ПВЛ», доля страстотерпця-заступника віруючих була мабуть не менш привабливою, ніж доля успішного київського князя. Загалом, маємо справу із сильною позитивною характеристикою молодшого сина, адже любов батька та Бого-обраність у контексті історії Йосифа є взаємопов'язаними.

Ще один парафраз із характеристикою сина з суто позитивними конотаціями стосується лише Всеволода Ярославича. Під 1093 р. у «ПВЛ» пригадано кілька промов Ярослава. У тому числі йдеться про те, що у свій час він нібито говорив своєму молодшому синові, 216.13–14Л: «яко ты **покоиши** старость мою». Вираз нагадує слова Ламеха, батька Ноя, у Бут.5.29: «...и наре^ч83 имя емоу ное . глѣ . сѣи **покоит** мя от дѣлъ моихъ . и от печали роукоу моею». Знову-таки, у «ПВЛ» «покоити» зустрічається тільки тут⁸⁴, а в біблійних книгах подібні паралелі не є частотними⁸⁵.

Пряме продовження наведеної вище в літописній статті фрази містить такий вислів: «аще ти подасть бѣ прияти **власть стола моего**». Вірогідним джерелом його є Втор.17.18: «и боуде^т егда сядеши на **столѣ власти своея**»⁸⁶. У цьому розділі Книги Второзаконня йдеться про урядження Землі обітованої після прийняття її синами Ізраїлевими, у тому числі про поставлення князя (Втор.17.14–20: «поставлю князь себѣ яко ины страны яже окр^стъ на^с»; «яко да

⁸⁰ Т44 арк.38; Т1, Т45 старостныи; Арх старастныи; Віл краснѣиши^и; в одному зі списків So: (снѣ) оугоденъ бѣше старости его; Ru у частині списків вар.: старостинъ/старости/старинъ. «Сынъ старостенъ» – переклад гр. «ὁὶς ὑἱροῦς» – тобто «син на старість», не зі старших, а з пізніх дітей.

⁸¹ Крім усього іншого, про це свідчать переробки в Толковій та Повній хронографічній палєях – давньоруських біблійних і хронографічних збірниках XIII–XV ст.

⁸² Т44 арк.42 зв.; Ru більшість списків: боле. Що стосується змісту, Йосиф постає тут немовби «князем» Єгипетської землі.

⁸³ Т44 арк.10 зв.; Т1, So прозва; Т45 и пронаре^т /перенос з рядка на рядок, про/наре^т!.

⁸⁴ Іменник «покои» – ще під 1086 р., 207.2–3Л: «вѣчнѣи жизни и покою сподобіся».

⁸⁵ Укладач Буття намагався пояснити етимологію імені «Ной»: *Wevers J.W. Notes on the Greek Text of Genesis.* – Atlanta, 1993. – P.73–74. У Восьмикнижжі «покоити» також зустрічається в іншому контексті: Господь «покои» народ від трудів по здобуванню землі, але ця аналогія більш далека.

⁸⁶ Т44 арк.105–105 зв.; Арх арк.158с.

боудеши многы лѣты власти своея»). Імовірно, літописця привернув як урочистий вираз, так і можливість у різний спосіб підкреслити гідне, належне оформлення влади, прийнятне Богові та людям. Отже, як бачимо з усього сказаного, під 1093 р. літописець нагромаджував позитивні характеристики князя, не звертаючи особливої уваги на те, що ним використовуються дещо суперечливі або, принаймні, неконгруентні у застосовуваному ним контексті біблійні образи. Якщо таке припущення вірне, тоді знову йдеться про «лінійні» асоціації давнього книжника. Зауважити таку особливість досить важливо, оскільки вчені, що займаються біблійним моделюванням у «ПВЛ», іноді припускають пильно вивірене, продумане та структуроване на багатьох рівнях несуперечливе оповідання. Тоді як реальні дані літописів свідчать радше про асоціативне й далеко не завжди когерентне мислення і відповідну побудову оповідей.

Завершуючи мою невеличку серію біблійних запозичень «ПВЛ», не втримаюся від того, щоби навести також один приклад із текстологічних студій, коли власне варіанти списків вказують, в якому напрямі літописцями редагувалися складні (якщо не обов'язково «темні») місця. В описі подій 1015 р. «ПВЛ» та Новгородський перший літопис подають різну кількість війська новгородців, котрі допомагали Ярославові Володимировичу у війні проти Святополка: у «ПВЛ» це 40 тис., у Новгородському першому – 4 тис.⁸⁷ Висловлювалося припущення, що вірним є читання новгородського літописця, оскільки менше число скоріше відповідає реальним умовам зборів війська і проведення битви⁸⁸. Однак, нагадаю, замальовки битв давніх книжників далеко не завжди раціональні⁸⁹, а редактори та укладачі далеко не завжди були бездумними копіїстами. У тому числі при переробках цифри могли змінювати діаметрально протилежним чином – як у бік збільшення, так і зменшення. Наприклад, у копіях біблійних книг суттєве зменшення кількості війська у двох із трьох відомих зараз редакцій знаходимо у Книзі Ісуса Навина. Ідеться про опис відрядження «застави» (засідки), що мало посприяти взяттю міста Гаї (див. Іс.Нав.8.3: «и избра Исоушь **тридцать** тысящъ моужии воискихъ силны крѣпостию...»)⁹⁰. Лише в російській редакції збереглося число «.л̄. (тобто 30 – *T.V.*) тысящъ», що відповідає грецькому оригіналові «τριάκοντα (λ̄.) χιλιάδας», тоді як в Іудейському хронографі та південнослов'янській редакції бачимо «**три** тисоуца»⁹¹. Як можна припустити, це був цілком свідомий крок копіїстів – будь-який більш-менш уважний читач мусив зауважити, що раніше

⁸⁷ 141.11Л; Новгородская летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С.175.

⁸⁸ Див., напр.: *Лукин П.В.* События 1015 г. в Новгороде: К оценке достоверности летописных сообщений // Отечественная история. – 2007. – №4. – С.13.

⁸⁹ Про певні розбіжності з реальністю в описах битв багато писав, зокрема, І.М.Данилевський. Учений відзначав, що трапляються такі випадки, коли поле зустрічі військ, зазначених у літописі чи якійсь військовій повісті, за спостереженнями археологів та інших фахівців, просто не могло б умістити таку кількість людей.

⁹⁰ Списки містять різночитання, див. нижче.

⁹¹ Арх арк.172с; у Троїцькому хронографі арк.5б; у Рум'янцевському списку арк.148 зв. Це не єдиний випадок, коли зменшення кількості війська надійно атестоване грецьким оригіналом, однак приклад цікавий тим, що укладачі двох редакцій, які не залежать одна від одної, зробили однакову, хоча й доволі просту арифметичну операцію – скоротили число в десять разів.

розвідники, котрих Ісус надіслав «сглядати» місто Гаї, доповіли, аби воевода Ізраїлев не водив туди все військо, «мало бо есть ихъ» (Іс.Нав.7.3)⁹². Та й узагалі, така велика «застава» для захоплення порівняно невеликого міста мала видаватися невинуватою⁹³. Скоріше за все, досить вправний укладач молодшої редакції Новгородського першого літопису також «ввірив виклад» за місцевими реаліями, вважаючи, що саме 4 тис., а не 40 тис. війська можна було зібрати з Новгородської землі.

Кілька запозичень із Восьмикнижжя присутні в Київському зводі XII ст., написаному, імовірно, на початку XIII ст.⁹⁴ Більшість із біблійно-літописних паралелей, що мені вдалося відшукати, проаналізовано в нещодавній статті⁹⁵. Як виявилось, залучення біблійних паралелей також суттєво змінює розуміння змісту літописних повідомлень. Наприклад, коли князь Юрій Долгорукий устами літописця говорить про «часть» або «причастьє», недодані його синоніми київським князем Ізяславом Мстиславичем («тако ли **мнѣ части нѣтоу** в роуской земли . и моимъ дѣтемъ»), книжника цікавлять власне не політичні справи князів чи система розподілу «волостей»⁹⁶. Він запозичає фрагмент із Бут.31.14, де описується сварка родичів, Іакова та Лави. Обидві дружини Іакова, Лія й Рахіль, підтримали свого чоловіка в конфлікті проти батька, заявивши: «оуто (хіба – *Т.В.*⁹⁷) [...] **нѣс нама части** и еще . ни причастия⁹⁸ въ

⁹² Тобто, жителів Гаї. Тут такі розвідники порекомендували відрядити на взяття міста 3 тис. воїнів. І лише коли жителі Гаї відбилися, до справи взявся сам Ісус (попередньо усунувши причину Божого гніву – крадіжку в полку, якою пояснювалися термінові невдачі «синів Ізраїлевих»).

⁹³ Сучасні дослідження також свідчать на користь того, що в реальності кількість війська становила не 300 тис., і не 30–50 тис., а обмежувалася набагато скромнішими показниками. Однак це не дає підстав уважати ті чи інші наративи неавтентичними або пізніми, адже, як уже відзначалося, перебільшення в описах битв – давня традиція. У тому числі вони проявилися в біблійних книгах. До речі, повертаючися до сюжету з 7-ї глави Іс.Нав. Опис засідки та взяття Гаї / Аї є каменем спотикання також при дослідженнях Масоретського тексту та Септуагінти. У давньоєврейській і грецькій версіях тут спостерігаються численні розбіжності, при тому версія Септуагінти виглядає більш раціональною. Зокрема, у Масоретському тексті наявний дубль: називається засідка біля Аї в «30 тис.» та «5 тис.». Науковці вказували на те, що 30 тис. людей просто не могли б схватитися в тій місцевості, однак у Септуагінті збережене саме число «30 тис.», хоча загалом оповідь збудована з меншою кількістю суперечностей. Справа ускладнюється тією обставиною, що переклад перших книг Старого Заповіту на грецьку мову досить надійно датований III–II ст. до н.е., тоді як щодо етапів укладення давньоєврейського тексту точаться безкінечні суперечки, а реальні свідки тексту датуються VIII – початком XI ст. Традиційно вважалося, що Септуагінта перекладена з давньоєврейського оригіналу, що відрізнявся від Масоретського тексту, котрий дійшов до нас. Лише останнім часом послідовний текстуальний аналіз обох версій дозволив продемонструвати, що грецька Книга Ісуса Навина є переробкою наявного давньоєврейського тексту, а завданням перекладача було прибрати недоречності та дублі, котрі накопичилися впродовж довгої історії формування 8-ї глави (див.: *Michael N. van der Meer. Formation and Reformulation: The Redaction of the Book of Joshua in the Light of the Oldest Textual Witnesses. [Supplements to Vetus Testamentum, vol.CII]. – Brill; Leiden; Boston, 2004. – P.418–448).*

⁹⁴ Див.: *Толочко А.П.* О времени создания Киевского свода «1200 г.» // *Ruthenica. – Т.V. – К., 2006. – С.73–87.*

⁹⁵ *Вілкул Т.Л.* Заимствования из Восьмикнижия у киевских летописцев XII–начала XIII века // Там же. – Т.X. – К., 2012. – С.102–116.

⁹⁶ Запис під 1148 р., 321Л–374Л. Див.: *Вілкул Т.Л.* Заимствования из Восьмикнижия... – С.108–110.

⁹⁷ У цьому місці розбіжність у читаннях, «оуто» в Арх, Варш, Віл (*Михайлов А.В.* Книга Бытия пророка Моисея... – С.251 – цей варіант відзначено для Арх, два інших рукописи дослідник не залучав); у списках інших груп помилково «оубо» або проп. Саме «оуто» відповідає гр. *μῆ*.

⁹⁸ Арх, Варш, Віл, *So* причастія, що відповідає гр. *κληρονομία*, у Ru (в тому числі Т44, арк.32) та Т45 помилка: прятія; у Т1 заміна зі службової (паримійної) версії біблійного тексту: ли наслѣдье.

домоу оца наю». Справжньою причиною конфлікту було, як водиться, усе ж таки майно, однак саме у цьому пасажі йшлося про психологію та наслідки непорозуміння. Відповідно, наголос ставиться на несправедливості вчинку *родича*, раптовій зміні ставлення на гірше, а також виправданні «оборонних дій» скривдженої сторони. Тобто метою літописця було за допомогою біблійних взірців переконати читача в тому, що похід Юрія Долгорукого на Київ проти Ізяслава Мстиславича був справедливим, що він обумовлювався раптовим приниженням сина Юрія – Ростислава та небажанням родича поділитися родинним майном («частью»/«причастьем»).

Зацікавленого читача відсилаю до інших подібних текстів, а тут, не повторюючись далі, звернімося до Галицько-Волинського літопису. Як і Київський звід, він обіймає майже століття (від 1201/1206 по 1291–1292 рр.⁹⁹) і так само біблійні вирази в ньому часто переказано, а не передано точно. Щодо Восьмикнижжя, здається, немає жодної просторої точної цитати, хоча думку про використання цих старозаповітних книг у ГВЛ можна вважати усталеною. На одну з таких цитат указав ще В.М.Перетц – як уважав дослідник, опис «находу татарів на Київ» 6748/1240 р. зроблено «не без ремінісценцій» із Книги Суддів¹⁰⁰. Пор.: «и не бѣ слышати от гласа . скрипанія телѣгъ е^р . множества ревения . вельблоудъ его . и рѣжания от гласа стадъ конь его . и бѣ исполнена . земля роуская ратны^х»¹⁰¹, та Суд.6.5, де на початку суддівства Гедеона знаходження чужоземців змалювано таким чином: «сами и скоти ихъ . вѣсхожахоу и вельблоуды ихъ пасяхоу . и придоша яко проузи множьствомъ . самѣхъ же и вельблоудъ ихъ не бѣяше числа . и придоша на землю иѣлвоу . расыпати ю». У цьому випадку можна залучити як оптимістичний висновок щодо того, що літописець у страшній оповіді про зруйнування Києва застосовує історію Гедеона – славетного судді, котрий зміг урешті-решт перемогти чужоземців, які багато років поспіль руйнували Ізраїльську землю; так і песимістичний, щодо точності історичного опису – зокрема, згадка «вельблоудъ», тобто верблюдів, може виявитися не історичною деталлю, а рисою, котра дісталася у спадок від біблійної книги¹⁰².

Звичайно, коли в нас присутні не точні цитати, а ремінісценції та парафрази, завдання встановити джерело запозичень надзвичайно ускладнюється. Тому обмежуся поки що двома фрагментами з Книги Суддів, оминаючи складнощі розшуку паралелей. Під 6784/1276 р. у ГВЛ читаємо, 875.27–28І: «земля опоустѣла по .п̄. (тобто 80 – Т.В.) лѣ^т по Романѣ». Вірогідно, відправним пунктом для літописця послугував пасаж із Суд.3.30 «оумолча земля .п̄. лѣ^тъ». Власне, «80» зрідка зустрічається в інших джерелах, у тому числі в одній із редакцій Книги Ісуса Навина у зіпсованому фрагменті (на заміну числа 18¹⁰³).

⁹⁹ Про датування ГВЛ див.: Толочко А.П. О хронологии Ипатьевского списка Галицко-Волинской летописи // Palaeoslavica. – 2005. – Vol.XIII. – №1. – P.81–108 (тут література питання).

¹⁰⁰ Перетц В. До питання про літературні джерела давнього українського літопису... – С.214.

¹⁰¹ ПСРЛ. – Т.2. – Стп.784.

¹⁰² Щоправда, існують цілком протилежні думки. Зокрема, у недавньому виданні ГВЛ ця літописна сцена коментується як опис очевидця: «[...] яскраві, емоційні і разом з тим конкретні подробиці облоги й штурму Києва монголо-татарами, ймовірніше від усього, запозичені літописцями від очевидця, а то й учасника тих драматичних подій» (див.: Галицько-Волинський літопис: Дослідження: Текст: Коментар / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.238).

¹⁰³ Іс.Нав.24.33b у Троїцькому №728 та пізній групі російської редакції.

Однак це, здається, найближчий контекст, хоча зміст повідомлення нетотожний: «земля оумльча» – значить «заспокоїлася».

Під 6785/1277 р. бачимо згадку «столпа», 878.3–4І: «**столпъ** бо **бѣ** камень высокъ стоя перед **вороты города**». Можливо, опис цієї фортифікації зроблено не без впливу Книзі Суддів. Пор. оповідь про сутички царя Авімелеха з жителями одного з міст, Суд.9.51–52: «**столпъ** же **бѣ** твердь срѣдѣ **града** [...] и пристоупи до **вратъ** столпъа». Здається, це близький контекст, хоча про «стовпи» йдеться також у хронографічній літературі – в «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія, що ввійшла до Іудейського хронографа, згадано саме стовпи кам'яні¹⁰⁴. Остання хронографічна паралель є важливою, оскільки Іудейський хронограф укладався паралельно з ГВЛ¹⁰⁵, і в обох творах присутні запозичення із Флавія (внаслідок чого цей другий приклад зі статті 1277 р. видається не цілком певним)¹⁰⁶. У будь-якому разі, знахідка біблійного парафраза не означає, що літописна звістка вигадана: у 2-й половині XIII ст. у Галицько-Волинській Русі з'являються так звані «башти волинцевського типу» – поодинокі кам'яні укріплення¹⁰⁷. Проте, можна припустити, що літописці, звернувши увагу на Книгу Суддів та «Історію Іудейської війни», «облагородили» фортифікаційну «новину»¹⁰⁸ у своїй картині світу.

До речі, укладачі Галицько-Волинського зводу, зокрема першої половини літопису, галицької або холмської, дуже любляли рідкісні вирази. Спробую це показати на кількох фрагментах, орієнтовним джерелом запозичень яких могло бути Восьмикнижжя. Так, у ГВЛ знаходимо згадки «оружників»: «**оружники** многи и фаревники», «**оружникомъ** стоящимъ»¹⁰⁹, – цей розряд воїнів невідомий іншим літописам. Рідкісне слово знаходимо, наприклад, у Числ.32.21: «...ти преидеть всь **оружникъ**...». Давньослов'янське «оружьникъ» є буквальним перекладом грецького «ὀπλίτης», тобто гопліт (піший важкоозброєний воїн фаланги). Щоправда, крім Чисел слово зустрічається ще у «Хроніці» Георгія Амартола та деяких інших джерелах «високого регістру» (Рязанській Кормчій, житіях¹¹⁰).

¹⁰⁴ «История иудейской войны» Иосифа Флавия: Древнерусский перевод / Изд. подгот. А.А.Пичхадзе, И.И.Макеева, Г.С.Баранкова, А.А.Уткин. – Т.2. – Москва, 2004. – С.367, указано Арх арх.366г.13 та 438г.16.

¹⁰⁵ Орлов А.С. К вопросу об Ипатьевской летописи // Известия Отделения русского языка и словесности. – Ленинград, 1926. – Т.31. – С.93–126; Толочко А.П. О галицком боярине Жирославе, его венце и убожестве // Ruthenica. – Т.V. – С.252–256; Его же. Одна заимствованная формула в Галицко-Волынской летописи // Там же. – С.256–257; Вилкул Т.Л. Иудейский и Софийский хронографы в истории древнерусской хронографии // Palaeoslavica. – 2009. – Vol.17. – Р.85–86.

¹⁰⁶ Щоправда, хронографічних запозичень більше в першій, галицькій чи волинській, частині ГВЛ, що закінчується статтями 1250-х – початку 1260-х рр.

¹⁰⁷ Див., напр.: Антипов И.В. Оборонительные башни «волинского типа» в системе укреплений городов Западной Руси // Поселения: среда, культура, социум: Мат. тематической науч. конф., Санкт-Петербург, 6–9 октября 1998 г. – Санкт-Петербург, 1998. – С.193–197.

¹⁰⁸ «Новини» були справою загалом небажаною для середньовічної і ранньомодерної свідомості, де «доброю» річчю вважалася старовина (див.: Кром М.М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.) // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – Т.ІІІ. – К., 1994. – С.68–85).

¹⁰⁹ По 6764/1256 р. і далі: 761І «оружники многи и фаревники»; 765І «оружникомъ стоящимъ [...] оружници»; 790І «на роздавание оружьникомъ»; 833І «оружником же не бывшимъ с ними».

¹¹⁰ Словарь древнерусского языка. – Т.VІ. – Москва, 2000. – С.154. «Хроніка» Амартола дуже незначною мірою використана укладачем Іудейського хронографа й, здається, ГВЛ не виявляє

Подібна паралель знаходиться також не у серійному, а в унікальному вислові літопису. Під 6749/1241 р. натрапляємо нібито на «картинку з тодішнього життя». Оповідается, як дворський Андрій покарав «невірного» єпископа, 794.1–4І: «Андрѣи же не **оудоси** его но **оудоси**¹¹¹ владыкоу . и слоуги его разѣграби гордые и тоулы ихъ . бобровье раздра». Слово «оудосити» походить, переважно, із давньоболгарських текстів і є досить рідкісним¹¹². Очевидно, воно було не цілком зрозумілим давньоруським книжникам, принаймні у списках «оудосити» часто замінювалося на синоніми або псувалося переписчиками. Див., напр., слова Іакова своїм слугам-посланцям до брата Ісава з Бут.32.20/32.19: «по семоу словеси глѣте исавоу . и егда **оудосить**¹¹³ васъ¹¹⁴ самъ». Інший прихований і також унікальний для літописів біблеїзм – **«завѣтъ»** у ГВЛ у значенні «договір між світськими особами», де інші літописці вжили би слово «рядъ». Пор., 796.23–24І, **«завѣтъ** положивъ имъ» та дуже велику кількість біблійних прикладів, не лише з Восьмикнижжя.

Припустімо, для літописця мало значення те, що він користується текстами небуденними. Він усвідомлював їх древність, а розбіжності узусу в мові укладача ГВЛ та його джерел справді мали бути досить серйозними, ураховуючи те, що біблійні четії та деякі хронографічні переклади були зроблені, вірогідно, у X ст. в Болгарії¹¹⁵. Утім, який точний смисл наш давній галицький колеґа надавав біблійним алюзіям, і з якою конкретною метою він запозичав рідкісні вирази та поодинокі слова, встановити важко. Можливо, картина стане дещо яснішою, коли буде відновлено сітку всіх біблійних та хронографічних запозичень у ГВЛ – зокрема, усього того, що зближує літопис та Іудейський хронограф. Як уже відзначалося, перші намітки для реконструкції книжної спадщини ГВЛ було зроблено в 1920-х рр., однак потім цей напрям досліджень припинив свій розвиток¹¹⁶ і відновлюється лише зараз.

слідів запозичень із повного перекладу. Однак «оружьники» бачимо також у Йосифа Флавія (див.: *История иудейской войны*. – Т.2. – С.201).

¹¹¹ У X в обох випадках зіпсоване «удаси».

¹¹² У «Матеріалах» І.І.Срезневського у прикладах до статті «удосити» вказано Євангеліє (історія триднівного Лазаря, в тому числі за Галицьким Євангелієм 1144 р.), фрагмент Второзаконня, «Хроніка» Малали. Остання, до речі, процитована в Іпатіївському літописі у статті 1114 р., 279.19–20І, і була відома укладачеві ГВЛ (див.: *Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка*. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1912. – Стб.1155).

¹¹³ Так Арх, Варш; Т44 достигеть; Т1, Т45, Віл, Ру частково: въспросить; Со деси⁷ (1 із списків: срѣще⁸); Ру частина списків: въпросить; єврѣв.

¹¹⁴ Т1, Т45, Арх, Віл васъ; у решті списків вы.

¹¹⁵ Із хронографічних текстів, зокрема, можна назвати «Хроніку» Іоанна Малали. Проте так само автор ГВЛ користувався й «Історією Іудейської війни», перекладеною, вірогідно, у XII ст.

¹¹⁶ Пор. числені паралелі Іудейського хронографа та ГВЛ, наведені у згаданих працях А.С.Орлова, а також одне-єдине посилання у відомій студії В.Т.Пашута 1950 р., де зауважене одне свідчення (!) зі статті ГВЛ під 1250 р. (див.: *Пашута В.Т. Очерки истории Галицко-Волынской Руси*. – Москва; Ленинград, 1950. – С.121). Власне кажучи, праці А.С.Орлова знайшли відгук у моделі укладення ГВЛ, запропонованій А.І.Генсьорським (див.: *Генсьорский А.И. Галицко-Волынский летопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості)*. – К., 1961; *Його ж.* Галицько-Волыньський літопис (процес складання; редакції і редактори). – К., 1958), однак цей автор у радянський час був не надто популярним, тоді як В.Т.Пашута визначив традицію дослідження ГВЛ. Нині вчені знов повертаються до вивчення Іудейського хронографа, у тому числі у зв'язку з галицьким літописанням.

Повертаючись до того, із чого ця стаття починалася. Можливо, виправдання необхідності опертя на давньослов'янський біблійний текст при роботі з давньоруськими літописами видаватимуться дещо наївними. Сподіваюся, мало кому треба доводити цінність дослідження наріжного каменя всієї давньослов'янської книжності. А також необхідність залучення для вивчення давньоруських історичних текстів (добру частину яких становлять хронографи, що починалися книгами Старого Заповіту) давньослов'янських перекладів біблійних книг. Звичайно, складності біблійної текстології, помножені на складність літописної, іноді призводять до того, що отримуємо одне уточнення на десять нових непевностей, і нові питання замість відповідей. Відповідно, особисте захоплення новими перспективами з іншої точки може видаватися обтяженим новими труднощами. Допомогти може виважена оцінка намагань, як то кажуть, «позакривати всі питання»: найбільш небезпечним типом дослідника в будь-якій царині історичних студій є той, хто, знаючи про свою спроможність задавати розумні питання, уважає, що він достатньо компетентний, аби надати їй задовільні відповіді¹¹⁷.

¹¹⁷ Слова А.Момільяно («There is a difference between asking intelligent questions and producing plausible answers. We have to learn to live with a disproportion between the intelligent questions we can ask and the plausible answers we can give. [...] The most dangerous type of researcher in any historical field is the man who, because he is intelligent enough to ask a good question, believes that he is good enough to give a satisfactory answer») цит. за: *Sommer B.D. Dating Pentateuchal Texts and the Perils of Pseudo-Historicism // The Pentateuch: International Perspectives on Current Research / Ed. by Th.B.Dozeman, K.Schmid, and B.J.Schwartz. – Tübingen, 2011. – P.106, note 57.*

The paper deals with examples of biblical quotations in the Old Rus' chronicles, such as "muzhi mudri i smysleni", "Rusi est' veseliie piti" and others. The scientific of medieval Rus' in their studies often rely on the late versions of the Slavonic Bible translations that bring them in astray. The precise textual shape of the biblical citation is important for our better understanding of the chroniclers' implications and the very sense of historical data. Author proposes to involve the early witnesses of the Slavonic Octateuch that are more or less analogous of those that were accessible in the XI–XIIIth. In this paper some fragments of early Rus' chronicles and Old Slavonic Octateuch are considered and analyzed under this angle.

Keywords: *Old Rus', Medieval Chronicles, Old Slavonic Bible, XI–XIIIth centuries.*

